

Göyərçin Kərimi

(əvvəli ötən sayımızda)

Fəlsəfə hansısa sirrə vaqif olmaq istəyindən başlayır, din isə əxlaq qadağasıdır və onun vəzifəsi insani keyfiyyətlər çoxluğunun böyüyüb təkmilləşməsi işinə xidmət etməkdir. Din adamı hazır yolla irəliləyir, çətinlik təcrübədən asılı olmayan nəzəriyyə yaratmaq mərhələsində başlayır, lakin fəlsəfənin yolu birinci addımdan dərk olunmazlıqlarla doludur. Fəlsəfə qalın-qalın pərdələri qaldıra-qaldıra, daha doğrusu, qaldıra bildiyi qədər arxasında nəse tapır, dinin pərdə qaldırmaq missiyası yoxdur.

Fəlsəfə ilə din arasında üst-üstə düşən yeganə məqam musiqiyə münasibətdir və bu, yəqin ki, musiqinin özünəməxsus yaradıcı xüsusiyyətindən irəli gəlir.

İlahi iradənin hökmlərinə tabe olduğu və tənhalığı sevmədiyi üçün din azad deyil, amma fəlsəfə həmişə azaddır.

Dində ən böyük azadlıq tək olan Allahın iradəsinə, fəlsəfə də isə mütləq ideyaların yeganə subyektinə aiddir. Görünür, Şopenhauer tək olmanın bu xüsusiyyətinə görə deyir: "Kim ki, tənhalığı sevmir, eyni zamanda azadlığı da sevmir".

Əsl din öz hökmlərinə qarşı çıxan ayrı-ayrı şəxsləri, fəlsəfədə belə çağırış yoxdur, məhv etmək missiyasından uzaq olmalıdır.

Mənsuru dara çəkdiilər, Brunonu yandırdılar, sinaqqoq Spinozani lənətlədi, nəticə necə oldu? Əgər düşüncə tərzini öldürmək mümkün olsaydı, onda din bu mənada hökmən nəse qazanardı, lakin birinci hər yerdə həmişə baş verdiyindən ayrı-ayrı şəxslərin ölümü ilə sona yetməz.

Din və fəlsəfə zehni fəaliyyətin müxtəlif formalarıdır; birinci, Allahla

Din və fəlsəfə

qaibənə ünsiyyətdə keçən həyatdır ki, xilasolmada insan mənəviyyatının şəxsi ehtiyaclar səviyyəsində ödənilməsi, bağlılığın davamlı və möhkəm olması, ruhi sakitliyin sabitliyi və zövqalma məqsədidir, ikinci, mahiyyət etibarıyla hər hansı ali maraqlardan qətiyyətlə asılı olmadan mütləq ideyalar əsasında varlığın dərk olunması işini tamamlamağa çalışır.

Din həmişə gələcəkdən bəhs edir, fəlsəfədə gələcək adında zaman yoxdur; birinci yanlışlığa yol verə bilər, çünki o daima təkamüldə olandır, ikinci ortaya alternativsiz - kamil nəticə çıxarmalıdır. Elmin dinə ehtiyacı sıfır dərəcə təşkil edir, əlbəttə, söhbət elmə, fəlsəfəyə zidd çıxan, təcrübəni inkar edən dindən gedir, amma fəlsəfəsiz heç bir kəşf, ixtira işıqlana bilməz. Dediklərimizin təsdiqi kimi Albert Eynşteynin bir fikrini xatırlatmaq yerinə düşər: "Dinsiz elm kor, elmsiz din topaldır".

Zərdüştədən başlamış müasir günə kimi din insana əvəzsiz hədiyyə vəd etmir: "... son hesab günündə yalanpərəstlərə ən pis həyat və doğru tərəfdarlarına ən yaxşı yaşayış məskəni nəsis olacaqdır, Avesta".

Lakin fəlsəfənin məqsədi şirnikdirib hökm qəbul etdirmək yox, həqiqəti söyləməkdir, öyrənilib-öyrənməmək isə birbaşa insanın özündən asılı məsələdir və fəlsəfi xoşbəxtlik təmənnasızdır, yəni dində xoşbəxtliyə səbəb istəklərin həyata keçməsi hesab olunursa, fəlsəfi xoşbəxtlik ehtiyacsızlığın mümkün sərhədlərinə qovuşmaqla əldə olunur.

Həyatımızda bəzən elə qəribə hadisələr baş verir ki, ilahi ədalətin hökmünə inanmamaq olmur. Bu arada məşhur "Nature non contristatur!" - "Təbiət kədərlənmiş" kəlamı yada düşür və belə sual doğurur: "Əgər təbiət kədərlənmişsə, bəs onda kədərlənən kimdir və ilahi ədalət hansı qüvvənin hökmü ilə baş verir?" Dünyanın ilahi iradə tərəfindən idarə olunmasını qəbul edən hər kəs belə düşünür ki, ilahi ədalət ilahi iradənin müvafiq təsirinin nəticəsidir. Onda Şopenhauerin nəzə-

riyyəsinə görə, kor iradə tərəfindən idarə olunan dünyada ilahi ədalətdən söhbət açmaq düzgün olmaz və əgər özünü rədd etmiş, yaxud etməmiş iradə biz özümüzüxsə, ilahi ədalətin "bir iradə olan insan"la nə əlaqəsi? Yekun nəticə olaraq onu söyləmək olar ki, başlanğıcını Muhiddin Ərəbinin "Vəhdətül-vüçud" nəzəriyyəsindən götürən panteizm kainatı bütövlükdə Tanrı kimi qəbul etmək: B. Spinoza, C. Bruno və təbiətdən yüksəkdə heç nə yoxdur:

İ. S. Erougena kimi hər iki variantında ilahi ədalət prinsipilə ziddiyyət təşkil edir. İlahi ədalət anlayışının mövcudluğunu ancaq və ancaq Qurani-Kərim və onunla həmfikir olan ayrı dinlərin təqdimatında Allahın xüsusiyyətlərinə aid etmək mümkün sayılsa da, o, həmişə, hər lazımı şəraitdə baş verməyən nadir hadisə, yaxud heç baş verməyəndir.

Əgər ilahi ədalət həmişə, hər lazımı şəraitdə baş verməyən nadir hadisədirsə, onda başvermənin səbəbi insanın müqəddəsliyi, yaxud özünü rədd etmiş iradəsi olmaya? Göründüyü kimi nə dinin, nə də fəlsəfənin bu qüvvənin nə olduğunu tam şəkildə izah etmək imkanı yoxdur.

İnsanın dünyanı sona kimi dərk etmək qabiliyyətinin məhdudluğu, bəlkə də, ömrünün qısa olması - beynin ardıcıl düşünmə prosesinin kəsilməsi, subyektin materiyasının məhv olması səbəbindəndir.

Din insana əvəzsiz hədiyyə vəd etmədiyi kimi, əlbəttə, istisnai halları nəzərə almasaq, insanlar da Allahı təmənnasız sevmir, hətta onlar dinin, Tanrının ünvanına söylənmiş haşiyədən kənar nəse eşitsələr, qulaqlarını ellərilə tutub uzaqlaşsınlar ki, başlarına pis hadisə gələndə Ona yalvarmağa üzləri olsun.

Dinin bəxş etdiyi xoşbəxtliyin müqabilində insanın qəbul etməli olduğu şərt bəzən öz iradəsilə ziddiyyət təşkil etdiyinə və bu mənada mahiyyət bəyindən getdiyinə görə, yəqinliklə söyləmək olar ki, o, Yaradanı təmənnalı sevir; arzusuna qovuşan kimi Allahı unudur. Bu barədə Rəbiə əl-Ədəviyə-

yədən gətirdiyimiz misal yerinə düşər: "Məqsəd görünsün deyə cənnəti yandırdı, cəhənnəmi söndürmək istəyirəm ki, bu yolu bağlayan iki pərdə aradan qalxsın, Tanrının qulları Ona ümid və qorxusuz qulluq etsinlər; əgər cənnət ümidi, cəhənnəm qorxusu olmasaydı, heç kim tanrıya baş əyib, itaət göstərməzdi".

Gündə neçə-neçə qadın və kişinin, uşağın dünyadan köçməsinə şahidlik edən və bir gün özünün də öləcəyini yaxşı bilən insanın heç ölməyəcək kimi mal-pul, sərvət toplamaq hərisliyindən belə məlum olur ki, o, heç də ölümünü yaxınlıqda hiss etmir. Bu barədə ustadım Artur Şopenhauerin açıqlaması belədir ki, insan ölümü şəxsi təcrübəsində yaşamadığına görə, nəzəri həqiqət kim kənara qoyur və elə bu səbəbdən də özü gücdən düşüb yaşamaq istəməyə qədər öləcəyini ağılına gətirmir. Deməli insanın öz əməlləri və insana aid bütün əməllərin mövcudluq qənaəti təcrübə vasitəsilə əldə olunur. İstər din olsun, istər fəlsəfə, insan təcrübə vasitəsilə mənimsədiyi hər hansı həqiqəti, yaxud varlığın mahiyyətini təcrübəyə zidd üsullarla qavraya bilməz.

Əgər ən böyük və ən ağır fəaliyyətin zəhinlə əlaqəli olduğunu nəzərə alsaq, rahib olmaq, yaxud dindarlıq etmək insandan böyük zəhmət tələb etmir; fəlsəfə isə, əksinə, ən çox zəhmət tələb edən sahədir.

Beynin belə bir funksiyası var ki, təcrübədən asılı olmayan istənilən hadisəni dərrakə yolu ilə təhlil edə bilir, lakin din insana təhlil yox, qəbul olunmaq üçün təqdim olunub; onun yanından ötmək, yaxud başı üzərindən o yan-bu yana adlamaq caiz olmadığına görə, düşüncə məhdudlaşır.

Əsrlər boyu dini hökmlər insanın tərbiyəsi uğrunda mübarizə apararkən, məlum müstəvidə nəticənin necə olması hər bir dərrakəli oxucu üçün işıq kimi aydındır.

Getdiyi yolu düşünmüş deyil də, diklə ilə qət edən insan bu yolda həmişə bürdərə bilər, davam etmə prosesi qarşıya daha güclü "diktator" -

diktə edən çıxana qədərdir. Nitschenin Allahı fəvqəlin sandır. Bəlkə də, o haqlıdır, axı insanın taleyi insanın əlindədir.

Digər tərəfdən Allah öz "məkanını", "əhatə dairəsini" heç kəsə görə tərk etmir, Onun fəaliyyət "trayektoriyasını" dəyişmək, insana fiziki təsir göstərmək kimi imkanlarından söhbət açmaq gülməli olar.

Deməli fəza cismlərini, nəbatəti, yaxud heyvanlar aləmini nəzərə almasaq, dünyada baş verən bütün hadisələrin yeganə hərəkətverici qüvvəsi insandır.

Çox hörmətli Nitsçeyə istinadən onu da söyləyə bilərik ki, bəşəriyyətin xilaskarı, həqiqətən, istər din, dini, yaxud ladini fəlsəfə olsun, fəvqəlin insan olmalıdır, lakin özü xilas olmaq istəməyən insanı təzyiq göstərmədən, zor tətbiq etmədən, yeri gəlmişkən, qanunlar həmin funksiyaları daha yaxşı yerinə yetirir, necə islah etmək olar? Onda belə bir sual ilə üz-üzə qalırıq: - Fəvqəlin insanın xotik hərəkətdə olan insanlar aləmini idarə etmək gücü varmı? - Nədənə, güc deyəndə insanın ağılına ilk gələn silah olur, yəni silahı, ordusu, sərvəti varmı?

Fəvqəlin insan, olsa-olsa, dünyaya üstün düşüncə tərzini və mənəviyyat nöqtəyini-nəzərindən "allahlıq" edə bilər, o da anlayan bəndələr üçün keçərlidir.

Deyilənlərdən belə nəticə hasil olur ki, fəlsəfənin silahı yoxdur, lakin din həmişə müsəlləhdirdir.

Təəssüfedicidir haldır ki, fəlsəfə ilə əlaqəsi olmayan, lakin fəlsəfə adına yazılmış... yazılacaq qalın-qalın kitablar da az deyil...

Yazımızın sonunda onu qeyd etmək yerinə düşər ki, insan-din bağlılığının təməlini mənəvi ehtiyac təşkil edir. Bu belə olmasaydı, doxsan yaşlı valideyimizin həyatda qalması üçün əlimizdən gələni əsirgəyər, ünsiyyətindən zövq almazdıq, axı biz onlara ruhən pənah aparırıq.

Deməli fəlsəfə ilə din arasında o zaman ziddiyyət baş verir ki, din fəlsəfənin yoluna çıxır.

Din xalqı yekdil vəhdətə çağırən yeganə qüvvədir, fəlsəfə seçilmiş insanlar arasında belə ayrı-seçkiliyə səbəb olur.

Dinin hökmlərinə tabe olmadan da həyatı yaşamaq olar, necə ki, dinə qəddər ibtidai insanlar yaşayıblar.

Din insanla Allah arasında uzun bir yoldur; hər kəs şüurunun hüdudları qəddər irəli gedə bilər.

Dinə münasibətlə Allaha münasibət həm qismən, həm üst-üstə düşə, həm də düşməyə bilər və buna səbəb, peyğəmbərlər istisna olmaqla, Allahın yerdəki vasitəçiləridir.

Allahı dərk etmədən sevməyin özü də bütperəstlik kimi dəyərləndirilməlidir, axı əksəriyyət Ona arzularını gerçəkləşdirmək üçün yalvarır. Deməli din dar günün yoldaşdır, hətta fəlsəfə də belədir, fərq ondadır ki, birincidə özünüaldatma, ikincidə özünüdərk hadisəsi baş verir.

Əgər özünüdərk yalnız seçilmiş insanların qismətinə düşürsə, deməli seçilməmişlərin üz tutacaqları yeganə məbəd Dindir!

Dinə qarşı çıxırlar, lakin din irsən qəbul olunur, çünki hələ dünyada dövlət, fəlsəfə olmayanda o var idi və dünyaya göz açan uşağın ilk tanıdığı böyük isim Allah kəlməsidir.

Məsələn, Suriyada güllə yarası almış üç yaşlı uşağın sonuncu cümləsini xatırlayaq: "Hamısını Allaha deyəcəyəm".

Elə buna görə də dini haqlı, ya haqsız insanın həyatından çıxarmağa çalışanlar müsbət nəticə əldə edə bilmirlər.

Əgər din, bəla hesab olunsaydı, çox ciddi bəla olardı, çünki o, insanı etnik kimliyindən qoparıq; istənilən dində ümmət anlayışı ilkin şərtidir və insanın öz dininə sadıqlığı etnik kimliyin yox edilməsilə xarakterizə olunur. Bəs fəlsəfə? Fəlsəfə də belədir: fərdiliyini yox etmiş subyekt, yaxud dahi üçün, sadəcə, insan amili - bəşəriyyət ideyası var; fərq ondadır ki, dində kütləvilik, fəlsəfədə öz cəminə qovuşmuş təklilik hökm sürür.